

Психологічні перспективи. Випуск 23, 2014 Psychological Prospects. Issue 23, 2014

УДК 159.98:622

О. А. Соловей

Received September 25, 2013;

Revised October 21, 2013;

Accepted November 1, 2013.

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСНОГО МОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕМОЦІЙНОЇ НАПРУГИ

У статті викладено результати теоретичного й емпіричного дослідження психолінгвістичних особливостей мовлення особистості в ситуації емоційної напруги. Обґрунтовано актуальність обраної проблеми, відзначено її недостатню розробленість і в теоретичному, і в прикладному аспектах. Здійснено огляд останніх наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених у цій галузі. Проаналізовано й обґрунтовано доцільність вивчення мовлення особистості в ситуації емоційної напруги на фонетичному, лексичному та синтаксичному рівнях. Дослідження проводилось у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, вибірку склали студенти факультету психології. Описано теоретичні, емпіричні методи, які використовували для реалізації завдань дослідження. Обґрунтування результатів дослідження містить огляд та інтерпретацію отриманих даних зіставного аналізу спонтанного нейтрального та спонтанного емоційного мовлення студентів. Емпіричне вивчення мовлення особистості в ситуації емоційної напруги дало змогу встановити такі його особливості: збільшення кількості пошукових слів, вибір більш стереотипного словника, слів із чіткою позитивною чи негативною конотацією, поява слів-паразитів, зростання вживання часток, вигуків; семантично нерелевантні повтори фраз, частин фраз, одного слова, складів, незавершеність слова, речення та зростання кількості самокорекцій, поява некоректованих і, ймовірно, неусвідомлюваних мовцем помилок узгодження мовних одиниць.

Ключові слова: емоційна напруга, мовлення, спонтанне мовлення, емоційне мовлення, афективне мовлення.

Solovei O. A. Psycholinguistic Peculiarities of Individual Speech under Stress. The article deals with the results of theoretical and empirical research of psycholinguistic features of the personality's speech in situation of emotional stress. The relevance of the chosen problem is argued by author, its lack of elaborated is indicated both in theoretical and applied aspects. The review of the recent scientific research of domestic and foreign scholars is carried out in the field. The expediency of feasibility the research of personality's speech in the situation of emotional stress is analyzed and substantiated on phonetic, lexical and syntactic levels. The research was conducted in Lesya Ukrainka Eastern European University, sample was made by the students of Psychology department. The article contains the description of theoretical and empirical methods, which were used to implement the tasks of this research. The description and justification of the results of this study contains

the overview and interpretation of received data of comparative analysis of spontaneous neutral and spontaneous emotional speech of students. The empirical study of the personality's speech in the situation of emotional stress allowed to set its features: the increase in the number of searching words; the selection of more stereotypical dictionary; the appearance of junk words; the choice of words with a clear positive or negative connotation; the increase the use of particles and interjections; the semantically irrelevant the repetitive of phrases, parts of phrase, single words, syllables; the incompleteness of words, sentences and increased number of self-correction; the appearance of unjustable and, probably, not perceived by the speaker the errors of concordance language units.

Keywords: emotional stress, speech, spontaneous speech, emotional speech, affective speech.

Соловей О. А. Психолінгвістическіе особенності речі личности в ситуації емоціонального напруження. В статті изложены результаты теоретического и эмпирического исследования психолінгвістическіе особенностей речи личности в ситуации емоціонального напруження. Обосновано актуальность проблемы, отмечено её недостаточную разработанность как в теоретическом, так и в прикладном аспектах. Осуществлен обзор последних научных исследований отечественных и зарубежных ученых в этой области. Проанализированы и обоснованы целесообразность проведения исследования речи личности в ситуации емоціонального напруження на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровнях. Исследование проводилось в Восточноевропейском национальном университете имени Леси Украинки, выборку составили студенты факультета психологии. Описано теоретические, эмпирические методы, которые использовались для реализации задач исследования. Обоснование результатов исследования содержит обзор и интерпретацию полученных данных сопоставимого анализа спонтанной нейтральной и спонтанной емоціональной речи студентов. Эмпирическое изучение речи личности в ситуации емоціонального напруження позволило установить такие её особенности: увеличение количества поисковых слов, выбор более стереотипного словаря, слов с четкой позитивной или негативной коннотацией, появление слов-паразитов, рост употребления частиц, восклицаний; семантически нерелевантные повторы фраз, частей фраз, одного слова, складов, незавершенность слова, предложения и увеличение количества самокоррекций, появление некорректируемых и, вероятно, неосознаваемых говорящим ошибок согласования языковых единиц.

Ключевые слова: емоціональное напруження, речь, спонтанная речь, емоціональная речь, аффективная речь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Посилення інформаційних потоків електронними засобами, процеси глобалізації й інтенсифікації викликають негативні зрушення в емоційній сфері життєдіяльності людини, проявляючись у її мовленні. Питання реалізації мовленнєвої діяльності в незвичайних психофізіологічних станах особистості й методи її опису та дослідження, на думку багатьох

вітчизняних і зарубіжних мовознавців, психолінгвістів та психологів, є одним із нагальних завдань лінгвістичної парадигми XXI ст.

Емоції оцінюють обставини і ситуації, спонукають суб'єкт до збереження сприятливих для його життєдіяльності умов або до усунення несприятливого впливу. Тому зрозумілим є інтерес до емоційних станів, який уже півстоліття виявляють такі відомі психологи, лінгвісти, культурологи, як М. Апресян, М. Бліх, К. Ізард, Р. Лазарус, О. Леонтьєв, Є. Нушикян, Я. Рейковський, В. Шаховський, П. Якобсон та ін. Об'єктом досліджень стає мовлення під час емоційної напруги, яке за низкою характеристик суттєво відрізняється від мовлення людей у звичайному стані. Ці відмінності простежуються в характері вибору слів, специфіці граматичного оформлення висловлювання, особливостях кінетичної поведінки мовця, просодичній організації мовлення.

Оцінюючи проблему дослідження, варто наголосити, що окремі питання специфіки актуалізації емоційного мовлення розглядалися на матеріалі різних мов у ґрунтовних роботах вітчизняних (А. Калита, С. Колимба, Т. Королева, Е. Носенко, Е. Нушикян та ін.) і зарубіжних учених (А. Антипова, В. Артемов, Н. Вітт, Л. Златоустова, К. Ізард, Л. Кантер, О. Леонтьєв, О. Мягкова, В. Шаховський та ін.).

У стані емоційної напруги людям важко формулювати думки й вибирати слова, що проявляється в збільшенні кількості пауз, хезитації пошукових слів, семантично нерелевантних повторень, заповнених пауз, пошукових жестів, що описують, супроводжують мовлення. Крім того, знижується словникове різноманіття мовлення, збільшується кількість слів-паразитів, кліше, незавершених висловлювань, помилок.

Потреба психолінгвістичного аналізу усного мовлення особистості в стані емоційного напруження засвідчується порівняно невеликою кількістю наукових робіт такого спрямування. Цим зумовлено **актуальність** запропонованої розвідки та її **завдання**: теоретично обґрунтувати особливості мовлення особистості в ситуації емоційної напруги; емпірично вивчити усне мовлення особистості в ситуації емоційної напруги на фонетичному, лексичному, синтаксичному рівнях.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Для розуміння особливостей мовлення особистості в незвичайних психофізіологічних станах розглянемо докладніше поняття *емоційного напруження/емоційної напруги*, яке змістовно окреслюється в зарубіжних і вітчизняних роботах.

В. Марищук та В. Євдокимов запропонували розділити поняття *емоційна напруга* й *емоційна напруженість*. Перше, на думку науковців, характеризується активізацією різних функцій організму у зв'язку з активними вольовими актами, друге – тимчасовим зниженням стійкості психічних процесів і працездатності [4].

П. Зільберман також вважає, що стан напруженості слід розглядати як перешкоду і в жодному разі не можна ототожнювати зі станом напруги, яка неминуче супроводжує будь-яку складну діяльність, тим паче таку, яка виконується на рівні, близькому до межі цього індивідуума [1].

Н. Наєнко визначає поняття *емоційна напруженість* як видове щодо родового *психічна напруженість*, а під останнім розуміє «стан, що виникає у людини у важких і критичних умовах» [5].

Більшість авторів розглядає ці поняття як тотожні.

Стан емоційної напруженості, як наголошує О. М. Леонтьєв, займає особливе місце серед емоційних процесів, хоча й важко провести чітку грань між стресовим станом і афектом, емоційною напруженістю і напруженістю, викликану неемоційними факторами.

На думку Е. Носенко, до стану емоційної напруженості варто відносити ті стани, характерною особливістю яких є наявність переважно негативного, руйнівного впливу на діяльність, і стан досліджуваного, що впливає із самої психологічної сутності цього стану. Відтак, під «емоційною напруженістю» розуміється особливий емоційний стан, що характеризується інтенсивними емоційними переживаннями під час мовної комунікації, сприймається індивідом як перешкода для досягнення комунікативних намірів [7].

Причини виникнення напруженості різні й можуть мати різну силу впливу на індивіда. У зв'язку із цим виділяють такі типи ситуацій: складні, паракстремальні, екстремальні. Ця диференціація дає змогу співвіднести зазначені ситуації із силою станів напруги, що має важливе значення для розуміння спостережуваних змін у діяльності та поведінці комуніканта.

Т. Немчин виділяє три різновиди стану нервово-психічної напруги відповідно до інтенсивності його вираження: слабкий, помірний, надмірний [6]. Перший називається напругою лише умовно, адже ознаки напруги або не спостерігаються зовсім, або їх прояви настільки незначні, що особа не вважає свій стан емоційно напруженим. При помірно вираженій психічній напрузі в психічній діяльності простежується явні позитивні зрушення: змінюється функція пам'яті, зростає увага, продуктивність мислення,

збільшується точність рухів, зменшується кількість помилок. Н. Вітт пропонує використовувати для позначення такого виду емоційної напруженості термін «емоційна активація». Третій рівень нервово-психічної напруги характеризується ознаками порушень у психічній сфері: знижується обсяг уваги, стійкість і здатність до концентрації, здатність до переключення, знижується продуктивність короткочасної пам'яті, виявляються негативні зрушення в здатності до розв'язання логічних завдань, страждає координація.

Е. Носенко виділяє такі основні групи реакцій, які є типовими для стану емоційної напруженості і, ймовірно, можуть сигналізувати про його наявність [7]:

1. Виникнення тривожних станів (занепокоєння, пригніченості, страху, відчаю і т. д.).

2. Зміни у звичному для індивіда характері моторно-поведінкових реакцій (поява тремору, зростання м'язового напруження, зміни в міміці та кінестетиці й ін.)

3. Зміни в характері перебігу розумових процесів і організації інтелектуальної діяльності.

4. Зміна фізіологічних показників стану організму й біоелектричної активності мозку під впливом емоційної напруженості.

Звуковимовна діяльність, за допомогою якої здійснюється усне мовлення, тісно пов'язана з фізіологічними процесами, що мимоволі відображають емоційно-вольові процеси мовця.

Отже, емоційна напруга може безпосередньо впливати на породження, сприйняття мовлення – основні процеси мовленнєвої комунікації, і, відповідно, комунікативний успіх/невдача прямо залежить від емоційного стану комунікантів.

Стан емоційної напруженості загалом можна віднести до форми змінених станів свідомості. Він виникає у ситуаціях, коли людина змушена приймати відповідальні рішення в умовах дефіциту часу. Наприклад, під час іспиту, розмови з керівником, «з'ясування стосунків» із близькими людьми тощо. У стресових ситуаціях у людей змінюється не лише характер фізіологічної та психологічної активності, а й показники мовленнєвої активності. Основним чинником впливу емоційної сфери на структурні особливості мовлення є не якісні характеристики конкретної емоції або групи емоцій, а характер їх впливу на мисленнєво-мовленнєві процеси – деструктивний (деформуючий) або конструктивний (сприятливий).

Особливості мовлення в стані емоційної напруги зумовлені специфічними механізмами протікання цих процесів.

Г. Маль установив таку закономірність: чим яскравіше виражено стан емоційної напруженості, тим більше в мові виявляються такі явища, як: 1) семантично нерелевантні повторення фраз, частин фраз, одного слова, складів; 2) незавершеність слова (опущення частини слова, наприклад, його кінця), що супроводжується змінами в структурі пропозиції або повтореннями; 3) незавершеність пропозиції (логічна, синтаксична) за відсутності подальших виправлень незавершених пропозицій; 4) застереження, включаючи неологізми, парафазії; 5) транспозиція окремих слів із їх «правильних» позицій у реченні; 6) зростання кількості самокорекції; 7) збільшення кількості й заповнених, і незаповнених пауз нерішучості. Автор також установив, що в усному висловлюванні зафіксована найбільша кількість явищ нерішучості під час емоційної напруги. Цю характеристику трактує автор як захисну й адаптивну реакцію досліджуваного, необхідну для того, щоб упоратися зі станом емоційної напруженості [9].

Г. Ліндсей і А. Ньюберг також відзначають як одну з характерних особливостей смислового змісту мовлення під час емоційної напруженості появу в непередбаченому висловлюванні фраз, що сигналізують про невпевненість мовця, невизначеність в оцінці подій, нерішучість у судженнях [8].

С. Берштейн указує на збільшення кількості інтонаційно виділених слів (кількості логічних і смислових наголосів) як на виразний індикатор емоційно забарвленого мовлення. Як засвідчує аналіз літератури, дослідження інтонації емоційного мовлення ведеться переважно у двох напрямках: по-перше, в аспекті акустичного вираження емоцій (С. Алексенко, О. Алексієвець, Е. Андрієвська, Н. Георгієва, С. Дорда, С. Іванова, А. Калита, С. Колимба, Н. Ланчуковська, Б. Лобанов, В. Олінчук, Є. Снегірьова, Я. Федорів, Т. Янчева й ін.); по-друге, сприйняття й ідентифікації емоційних станів (Е. Божин, Н. Вітт, В. Галунов, О. Леонтєв, Е. Мягкова, Е. Носенко, Т. Королева й ін.).

Багато авторів відзначають збільшення кількості іменників і дієслів порівняно з прикметниками й прислівниками в мовленні в стані емоційної напруженості.

Установлені Н. Вітт особливості в передачі смислового змісту підготовленого повідомлення, які полягають у порушенні модальності (заміні повинності бажаністю, необхідності – можливістю, упевненості –

невпевненістю, визначеності – невизначеністю), перегукуються з даними Г. Маля, Г. Ліндсея й А. Ньюберг, які також відзначають як одну з характерних особливостей смислового змісту промови під час емоційної напруженості появу в непередбаченому висловлюванні фраз, що сигналізують про невпевненість мовця, невизначеність в оцінці подій, нерішучість у судженнях.

Е. Носенко вивчила зміни мовлення в стані емоційної напруги в природних (а не лабораторних) умовах: перед екзаменом, хірургічною операцією у хворих, у диспетчерів при розв'язанні ними тестових завдань у присутності авторитетної комісії, у військовослужбовців при виконанні професійної діяльності, пов'язаної з великою особистою відповідальністю [7]. Дослідниця відзначає, що для стану емоційної напруги характерні труднощі у формулюванні думок і виборі слів для їх адекватного вираження, які проявляються в збільшенні в усних висловлюваннях кількості та тривалості пауз, нерішучості, пошукових слів, семантично нерелевантних повторень, заповнених пауз, пошукових і описувальних жестів, які супроводжують мовлення. Одним із проявів цих труднощів є також зниження словникового розмаїття мовлення. Крім того, простежуються істотні зрушення в здійсненні тих мовленнєвих операцій, які вимагають свідомого контролю за якістю їх реалізації. Про ослаблення свідомого контролю за якістю лексико-граматичного оформлення висловлювання в стані емоційної напруженості засвідчує збільшення кількості синтаксично й логічно незавершених фраз, некоректованих помилок, порушення цілісності висловлювання.

Під час емоційної напруженості активізуються спонтанні мовленнєві прояви, різко зростає кількість звичних висловів, слів-паразитів, кліше. Ці звичні висловлювання артикулюються в вищому темпі, ніж у звичайному стані, що змінює темп артикулювання. Збільшується кількість некомунікативних жестів, які супроводжують мовлення, факт появи яких не усвідомлюється мовцем. Наявність труднощів у виборі слів і формулюванні думок, з одного боку, й активізація спонтанних проявів – з іншого, зумовлюють різкі коливання загального темпу мовлення.

У стані емоційної напруженості для мовлення характерна також незакінченість (опущення частини слова, наприклад, його кінця). Це супроводжується змінами в структурі речення чи повторами.

У семантичному плані мовлення в цьому стані також змінюється. Воно характеризується, з одного боку, більшою різкістю в оцінках, з іншого –

нерішучістю. Мовець обирає слова із чітким позитивним або негативним значенням, тобто переважає крайня полярність в оцінках.

На основі аналізу наведених вище особливостей Е. Носенко виділила низку показників, які можна кількісно оцінити й використовувати при діагностиці особливостей мовлення особистості в ситуації емоційної напруги [7]:

1. Середній розмір висловлювання (речення), вимовленого без пауз нерішучості. Цей показник розраховується через поділ часу «чистого мовлення» (кількості слів у висловлюванні) на кількість пауз нерішучості. Паузами нерішучості вважаються паузи тривалістю від 250 мс і вище.

2. Темп артикулювання, тобто відношення кількості складів у висловлюванні до часу, витраченого на їх проголошення (тобто кількість часу «чистого мовлення»).

3. Латентний період мовленнєвої реакції.

4. Діапазон коливань темпу мовлення під час усного висловлювання. Цей показник характеризує два різноспрямовані зрушення: виникнення труднощів в оперативному виборі слів у мовленні й пожвавлення спонтанної мовленнєвої активності, що супроводжується збільшенням темпу мовлення. Чим ширший діапазон коливань темпу мовлення на окремих його ділянках, тим із більшою ймовірністю можна стверджувати, що мовець переживає стан емоційної напруженості.

5. Тривалість тимчасового інтервалу, після закінчення якого в мовленнєвому потоці з'являються зони, де частота основного тону голосу перевершує середню типову для цього мовця частоту.

6. Кількість явищ нерішучості (семантично нерелевантних повторів, переформулювань, заповнених пауз, незавершених слів або фраз).

7. Коефіцієнт словникового розмаїття мовлення, що характеризує відношення різних слів щодо загальної кількості слів.

8. Середня кількість жестів (на 100 слів висловлювання), зокрема пошукових і некомунікативних жестів.

9. Середня кількість синтаксично незавершених фраз в усних висловлюваннях.

10. Середня кількість помилок (застережень, парафазій) у мовленні.

Методи та методики. Для розв'язання дослідницьких завдань використано такі групи методів: теоретичні (порівняльний аналіз психологічної літератури з досліджуваної проблеми, методи збору й інтерпретації теоретичного та фактологічного матеріалу); емпіричні (методика діагностики рівня мовленнєвої тривожності, запис невідго-

тованого спонтанного мовлення в умовах безпосереднього спілкування та спонтанного мовлення в ситуації емоційної напруги, психолінгвістичний аналіз мовлення).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчення психолінгвістичних особливостей усного мовлення особистості реалізовувалося на факультеті психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Експериментальну вибірку дослідження склали 54 студенти III курсу (51 особа жіночої статі та 3 – чоловічої).

Емпіричне дослідження реалізовувалося у два етапи. На першому використано методику діагностики рівня мовленнєвої тривожності та здійснено запис спонтанного нейтрального мовлення досліджуваних. Ця методика спрямована на аналіз рівня мовленнєвої тривожності особистості. За її допомогою ми розділили досліджуваних на дві групи: I – студенти, рівень тривожності яких був низьким і середнім; II – досліджувані з високими показниками тривожності. Рівень мовленнєвої тривожності безпосередньо впливає на реалізацію мовленнєвої стратегії особистості, яка перебуває в незвичайних психофізіологічних станах (зокрема в стані емоційної напруженості). Наступним етапом нашого дослідження стало вивчення спонтанного мовлення в ситуації емоційної напруги.

Зіставний аналіз спонтанного *емоційного* та спонтанного *нейтрального* мовлення дав змогу виявити такі особливості двох типів мовлення: 1) синтагматичне членування емоційного мовлення відмінне від членування нейтрального мовлення і виявляється через: зміну кількості синтагм у висловлюванні; зростання кількості двослівних і трислівних синтагм за рахунок і однослівних, і чотири-, п'яти- і шестислівних синтагм, що засвідчує тенденцію до спрощення форми вираження висловлювань у зв'язку з відволіканням уваги на емоційний складник; 2) інваріантною ознакою оформлення емоційного мовлення є збільшення питомої ваги швидкого темпу порівняно з нейтральним мовленням; збільшення частки повільного темпу мовлення – варіантна ознака в оформленні емоційного мовлення; 3) інваріантною ознакою оформлення емоційного мовлення є також зростання значень інтенсивності в синтагмі та зсув максимуму інтенсивності на перед- або післянаголошені склади синтагми; 4) відхилення висотнотонального рівня синтагми в бік пониження або підвищення – варіантна ознака емоційного мовлення.

Системний підхід до вивчення емоційного мовлення, який є одним із методологічних принципів дослідження, передбачає аналіз усіх засобів

передавання емоційного значення, зокрема лексичних і граматичних. Особливо коли йдеться про спонтанне емоційне мовлення, яке має свою специфіку лексичного й граматичного оформлення. Зокрема, було виявлено такі засоби: лексичні – збільшення кількості лексем із номінацією емоційних станів, пошукових слів типу *це, такий*, вибір більш стереотипного словника, слів із чіткою позитивною чи негативною конотацією, поява слів-паразитів, зростання вживання часток, вигуків; граматичні – семантично нерелевантні повтори фраз, частин фраз, одного слова, складів, незавершеність слова, речення, збільшення кількості самокорекцій, інверсованих фраз, еліптичних конструкцій, а також повторів структурно-синтаксичних моделей. Під час емпіричного дослідження виявлено ще одну особливість мовлення особистості в стані емоційної напруженості: мовець неодноразово відволікається від викладу основної думки складного синтаксичного цілого, повідомляючи другорядні відомості, що істотно ускладнює сприйняття мовлення й зумовлює комунікативну невдачу. Іншою особливістю мовлення студентів у стані емоційної напруги є поява некоректованих і, ймовірно, неусвідомлюваних мовцем помилок узгодження мовних одиниць.

Проаналізувавши мовлення під час емоційної напруги, ми виявили, що в цьому стані особистість надає мовленню афективного забарвлення. Характерними особливостями афективного мовлення є використання посиленої звуковимови, збільшення кількості слів, виділених логічним або смисловим наголосом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, стан емоційної напруги безпосередньо впливає на сприйняття особистістю ситуації та реалізацію мовленнєвої стратегії, виявляється в змінах у граматичному та лексичному оформленні висловлювань, у моторній реалізації висловлювань, інтонаційних особливостях мовлення. Перспективами подальших досліджень убачаємо вивчення особливостей писемного мовлення особистості в ситуації емоційної напруги за допомогою психографологічних методів психолінгвістичного дослідження.

1. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора / под ред. Е. А. Милеряна. – М. : [б. и.], 1974. – С.138–172.
Zilberman P. B. Emotsionalnaya ustoychivost operatora [Emotional steadiness of an operator] / P. B. Zilberman // Ocherki psichologii truda operatora / ed. E. A. Mileryana. – М. : [b. i.], 1974. – P. 138–172.
2. Изард К. Психология эмоций / К. Изард – СПб. : Питер, 1999. – 464 с.
Izard, K. Psychologia emotsiy [Psychology of emotions] / K. Izard – St. Petersburg : Piter, 1999. – 464 p.
3. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев / под общ. ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко и др. : в 2-х т. Т.1. – М. : Педагогика, 1983. – 392 с.
Leontyev A. N. Izbrannye psichologicheskie proizvedenia [Selected psychological works] / ed. V. V. Davydoff, V. P. Zinchenko. – P.1. – Moscow : Pedagogics, 1983. – 392 p.
4. [Марищук](#) В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов. – М. : Изд-во ИД «Сентябрь», 2001. – 260 с.
Marischuk V. L. Povedenie i samoregulyatsia cheloveka v usloviach stressa [Human behavior and self-regulation under stress] / V. L. Marischuk, V. I. Evdokimov. – М. : Izd-vo I. D. «Sentyabr», 2001. – 260 p.
5. Наенко Н. И. О некоторых вопросах изучения психической напряженности / И. Н. Наенко // Психол. исследования. – М. : [б. и.], 1973. – С. 30–39.
Naenko N. I. O nekotorykh voprosakh izuchenia psichicheskoy napryazhonnosti [Some issues of mental tension study] / I. N. Naenko // Psychol. issledovania. – М. : [b. i.], 1973. – P. 30–39.
6. Немчин Т. А. Состояние нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л. : [б. и.], 1988. – 166 с.
Nemchin T. A. Sostoyanie nervno-psichicheskogo napryazhenia [The state of mental stress] / T. A. Nemchin. – L. : [b. i.], 1988. – 166 p.
7. Носенко Э. Эмоциональное состояние и речь / Э. Носенко – Киев : [б. и.], 1981. – 195 с. Nosenko, E. Emotsionalnoe sostoianie i rech [Emotional state and speech] / E. Nosenko. – Kiev : [b. i.], 1981. – 195 p.
8. Lindsey, G. Thematic apperception test: a tentative appraisal of some «signs» of anxiety / G. Lindsey, A. Newburg // Journ. Consult. Psychol. – 1954. – V. 18 – № 6.
Mahl G. The lexical and linguistic level in the expression of emotions / Ed. by P. H. Knapp // Expression of the Emotions in Man. – N. Y. : [b. i.], 1963. – P. 77–105.